

Mezhepler Arası Mücadele Hanbelilik-Eř'arilik İlişkisi

İsa KOÇ

İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Baskı, 2022, 307 sayfa.

ISBN 978-975-2484-83-2

Elif OĞUZ*

Öz

Bir mezhebin karşıt olarak gördüğü mezhep ile yaşadığı etkileşim, fikirlerinin oluşumu ve tarih sahnesinde kendisini konumlandırması açısından önem taşımaktadır. İsa Koç tarafından hazırlanan Mezhepler Arası Mücadele Hanbelilik-Eř'arilik İlişkisi (III-V/IX-XI yy.) adlı eser, mezhepler arası etkileşimi ve bu etkileşim sonucunda mezheplerin kendilerini konumlandırma biçimini göstermesi bakımından oldukça önemli bir muhtevaya sahiptir. Hanbelilik-Eř'arilik ilişkisinin 3-5/9-11. yüzyıllarla sınırlandırıldığı bu çalışma, her iki mezhebin tarihi süreçte yaşadığı karşıtlığı, mezhep müntesipleri ve onların eserlerinin ciddi tahlilleri ve yaşanan dönemde iktidar olan devletlerin bu mezheplere yönelik tutumları perspektifinden incelemektedir. Mezhepler arası mücadelenin fikri boyutunun itikadi ve fikhî sahaya yansımalarının da irdelendiği bu çalışma, mezhepler tarihi literatürüne büyük bir katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kavramlar

Mezhepler, Hanbelilik, Eř'arilik

* Araştırma Görevlisi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalı, Bayburt/Türkiye, oguz.elif93@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6823-4255

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
22.08.2022	29.12.2022	31.12.2022

Mezhepler, doğdukları ortamdaki fikirleri ile sabit kalmayan, takipçileri tarafından geliştirilerek sistematik yapılar haline dönüşen beşerî oluşumlardır. Bir mezhebin dönüşümünde karşıt olarak gördüğü mezhep ile yaşadığı etkileşim, fikirlerinin oluşumu ve tarih sahnesinde kendisini konumlandırması açısından önem taşımaktadır. Mezhepler tarihi literatürü incelendiğinde son dönemde mezhepler arası etkileşimin inceleme konusu edildiği çalışmaların sayısının arttığı görülmektedir.

Kritiğini yaptığımız İsa Koç'un "Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi (III-V/IX-XI yy.)" isimli doktora tezinden üretilen *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi* isimli kitabı; iki mezhep arasındaki mücadelenin seyrinin incelendiği, bu ilişki neticesindeki olayların hem itikadî hem de fikhî sahaya yansımalarının irdelendiği bir çalışma hüviyetindedir. Koç, kitabında Hanbelîlik ve Eş'arîlik mezhepleri arasındaki mücadeleyi hicri 3- 5/ miladi 9-11 arası ile sınırlandırmıştır. Literatürde bu dönem, iki mezhep arasındaki mücadelenin zirve yaptığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Yazarın zaman sınırlaması ile mezhepler arasındaki mücadeleyi tüm yönleriyle incelemeye çalışması, konunun anlaşılması, dönem ve zaman muhtevasının okuyucunun zihninde belirginleştirmesi açısından kıymetlidir. Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Koç, mezhepler tarihi alanının metodolojisinde kullanılan bir mezhebin nasıl anlaşılması gerektiği, mezhep okumasının tarihi dönemler dikkat alınarak incelenmesi ve mezheplerin birbirleri ile olan ilişkisi neticesinde şekillenen yapılar olması gibi unsurları giriş bölümünde ele almıştır. Mezhepler, diğer mezheplerle girdikleri etkileşime göre refleks göstermişler ve fikirlerinin oluşumunda bu mezheplerle yaşadıkları muhataplık ilişkilerine karşılık da konumlandırılmışlardır. Bu nedenle bir mezhebin muhataplık kurduğu, etkileşim içerisinde olduğu başka bir mezheple mücadelesi, o mezhebin fikirlerinin ve tarihi olaylardaki rollerinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Bu minvalde yazar da kaynak kullanımında dikkat edilmesi gereken hususlara değinmiş, özellikle çalışma konusundaki Hanbelî ve Eş'arî olduğu bilinen müelliflerin eserlerindeki bilgilere dikkatle ve

ihtiyatla yaklaştığını, zira aynı olayın farklı mezhebe müntesip âlimler tarafından farklı şekilde anlaşılabilceğini belirtmiştir. Giriş bölümünde metodolojiye ilişkin verilen bilgiler, mezhepler tarihi alanında çalışma yapmak isteyen kişiler için ayrıca önem taşımaktadır.

Çalışmasını 3.-5. /9-11. yüzyıllarla sınırlayan yazar, bu zaman dilimindeki İslam dünyasını siyasi, sosyo-kültürel ve mezhebi açılardan ele alarak incelemiştir. 3-5/9-11 yüzyılları arasındaki İslam dünyasında Hanbelilik ve Eş'arilik ilişkisinin siyasi aktörleri olarak karışımıza Abbasiler, Büveyhiler ve Selçuklular çıkmaktadır. Fâtımiler Devleti'nin bu ikili ilişkide çok da belirleyici olmadığı hususu yazar tarafından zikredilmektedir. Bu bölüm içerisinde iki mezhep arasındaki ilişkinin, dönemin mezhebi unsurları ve bu unsurları tetikleyen olayların irdelenerek ele alındığı kısmı dikkat çekicidir. Nitekim Hanbelilik ve Eş'arilik ilişkisini etkileyen olayların başında Mihne hadisesi, Kâdirî itikadının yayılıp okutulması ve Kündürî Mihnesi gelmektedir. Bu olayların yaşandığı dönem ile ilgili tarihî olayları aktörleri ile birlikte zikreden Koç, ardından mezheplerin teşekkül süreçlerinde edindikleri kavramları ve din anlayışlarını irdlemiştir. Hanbelilik ile ilişkili olarak Haşvilik, Selefilik ve Sufilik; Eş'arilik ile ilgili olarak da Küllâbîlik, Ehl-i hak, Şafilik, Süfilik, Lafziyye ve Vâkıfiyye kavramlarını ele almıştır. Yazar, Hanbeliliğin tasavvufla olan bağının az da olsa var olduğu hususuna dikkat çekmiştir. Bu minvalde Eş'arilik ile tasavvuf arasındaki ilişkiden farklı denebilecek, zihniyet ve yaklaşım şekli olarak ayrılrsa da Hanbelî gelenek içerisinde de sûfi şahıslardan bahsetmenin imkânını ortaya koymuştur.

Eş'arilik kavramının kullanımıyla ilgili ciddi analizlerin yapıldığı bölümde yazar, bu kavramın kullanımının mezhep içerisinde yer alan farklı tonların, bölgesel farklılıkların ve muhataplıkların dikkate alınarak yapılmasının bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir. Eş'arî zihniyetin kendini daha çok muhalifleri üzerinden tanımladığını, bunun da muhalifler değiştikçe mezhebin de değişmesine, genişlemesine ya da daralmasına yol açtığını; Hanbeliliğin ise şartların değişmesine meydan okuyacak kadar direnme yolunu seçtiğini, bunun da Hanbeliliğin değişmez ve sabit yapısının oluşmasına zemin hazırladığını dile getirmiştir. Eş'arî düşüncenin muhalifleriyle olan mücadelesini onların yöntemleriyle yapma isteği, fikrî perspektifin gelişmesine

ve sınırların keskin biçimde çizilememesine neden olmuştur. Hanbelilerin kendilerinden olmayanlara yönelik yaklaşımlarının din dışı ya da bid'at fırkalar şeklinde olması, bu mezhebin içe dönük bir özelliğe sahip olmasına yol açmıştır. Bu sebeplerin iki mezhep arasındaki ilişkide Eş'ariliğin yayılım sağlamasına, Hanbeliliğin ise daha sınırlı bir bölgede daha az insana hitap etmesine sebebiyet vermiştir.

Kitabın birinci bölümünde Hanbelilik ile Eş'arilik ilişkisinin arka planı ele alınmıştır. Bu bölüm, giriş bölümündeki tarihi olaylara değinilen bölümden farklı olarak, ilk bölümdeki olay anlatısına ek olarak olayların detaylı bir şekilde ele alınmasından ve iki mezhep arasındaki ilişkinin seyrinin dönemin yaşayan âlimlerinin eserlerinin ciddi tahlillerinden oluşmaktadır. İki mezhep arasındaki ilişkide temel basamaklardan biri olan Ashâb-ı Rey, Ashâb-ı Hadîs ayrımının 2./8. yüzyıla kadarki süreci ele alınmıştır. Yazar, bu ayrımın fikri konulardaki yaklaşım tarzlarından hareketle ortaya çıktığını ve mezheplerin birbirleriyle olan ilişkilerini etkileyen unsurların başında geldiğini dile getirmiştir.

Birinci bölüm içerisinde Hanbelilik- Eş'arilik ilişkisinin dönemin yaşayan âlimleri ve eserleri üzerinden de detaylı bir şekilde incelendiğini belirtmiştik. Yazar bu kısımda İmam Şâfiî (ö. 204/820) ile Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) arasındaki ilişkiyi konu bağlamında irdelemiştir. Bu ilişki mihne sonrası dönemde bozulmaya başlamış ve Ahmed b. Hanbel Şâfiî ve eserlerine karşı olumsuz bir tavır sergilemiştir. Ahmed b. Hanbel'in bu olumsuz tavrı, Şâfiî ve diğer fıkıhçıların eserlerinin hadisle ilgilenmeye engel olacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ahmed b. Hanbel yalnızca İmam Şâfiî için değil, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan, İmam Mâlik ve Ebû Sevr'in de fıkıh kitabı yazmaları nedeniyle bidat kapsamında değerlendirilmesi gereken bir fiil icra ettiklerini ve bu kişilerin Hz. Peygamber'in hadislerini terk ettiklerini düşünmektedir. Bu tavır nedeniyle Ahmed b. Hanbel'den sonraki dönem takipçilerinin Şâfiî hakkındaki değerlendirmeleri olumsuz olmuş, iki ismin geleneği tarafından kıyaslamalar yapılmaya başlanmış ve Hanbelî gelenek içerisinde Ahmed b. Hanbel'in İmam Şâfiî'den daha büyük bir isim olduğunu vurgulama ihtiyacı hasıl olmuştur.

Birinci bölüm içerisinde Hanbelilik ile Küllâbilik arasındaki ilişki ele alınmıştır. Koç, Hanbeli kaynakların çoğunda İbn Küllâb hakkında olumsuz değerlendirmeler bulunduğunu, Ahmed b. Hanbel'in Mu'tezile'den ziyade İbn Küllâb'a düşmanlık beslediğini yine bu kaynaklardan yararlanarak ifade etmiştir. Yazar bu bilgiler ışığında Küllâbiler içerisinde zikredilen Muhâsibî, Kerâbîsî, Ebu Sevr, Za'ferânî, Ahmed b. Şerrâk, Muhammed b. Salih, İbrahim el-Münzir, Bedr el Megâzîlî ve Ebü'l- Hasan ed-Dînârî vb. gibi isimlerin Hanbeli âlimler tarafından yöneltilen eleştirilere maruz kaldıklarını dile getirmiştir. Bu kişilerin eleştirilmesindeki temel konu halku'l-Kur'an olmuştur. Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının Küllâbîlere yönelik tepkisi halku'l-Kur'an görüşü ile sınırlı olmamış, o dönemdeki Lafziyye olarak isimlendirilen herkesi etkilemiştir. Hanbelilik ile Küllâbilik arasındaki ilişki tek taraflı ele alınmamış, Küllâbî gelenek içerisindeki Hanbelilik algısı da detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda Muhâsibî ve Kerâbîsî'nin Ahmed b. Hanbel hakkındaki düşünceleri ele alınmıştır. Ayrıca bölüm içerisinde haklarında ihtilaf bulunan Kalânîsî ve İbn Huzeyme'nin bu ikili ilişkideki konumunun belirsizliği üzerinde de durulmuştur.

Hanbelilik ile Küllâbilik ilişkisini tüm yönleriyle ele almaya çalışan yazar, sonrasında İmam Eş'arî (ö. 324/935) ile Berbehârî (ö. 329/340) arasındaki ilişkiye değinmiştir. Yazar, bu bölümde Eş'arî'nin hayatına ve geçirdiği düşünsel evrimlere yer vermiş, yazmış olduğu eserler üzerinden tahlil yapmıştır. Özellikle *el-İbane 'an Usûli'd-Diyâne* adlı eseri üzerinden Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'e bağlılığını bildirmesine yönelik detaylı incelemelerde bulunmuştur. Bu eserden farklı olarak yazılan *el-Luma' fi'r- Redd 'alâ Ehli'z Zeyğ ve'l-Bida'* ve *Risale fi İstihâni'l-Havd fi İlmi'l- Kelam* isimli eserlerin Eş'arî tarafından Hanbelîleri eleştirmek için yazıldığına yönelik değerlendirmeler bu bölüm içerisinde yer almıştır. Yazar, kelimî araştırma yapmayı fikhî araştırma yapmaya kıyas etmesi ve kelâmın fıkıhla eşit derecede meşru olduğu hususunu ve fikir yürütme ve dinde araştırma yapmanın zor geldiği bu grubun kolay olan taklide yönelerek dinin usulünde inceleme yapan kişileri eleştirdiğini dile getirerek Eş'arî'nin, Hanbelîlere ciddi söylemlerde bulunduğunu belirtmiştir. Yazar bu metinsel incelemelerinin ardından Eş'arî'nin Berbehârî ile

görüşmesini ve bu görüşme neticesinde Hanbelî gelenekte var olan Eş'arî karşıtlığını ele almıştır.

Koç, birinci bölümün sonunda Hanbelîlik ve Eş'arîlik ilişkisinin nasıl bir seyir izleyeceğini gösteren en belirgin olayın Hanbelîlerin Küllâbilerle yönelik tavrı olduğunu ve bu tavrın Küllâbilerle aynı fikirlere sahip olan diğer isimlere de uygulandığını belirtmiştir. Özellikle Berbehârî'nin Hanbelîlerin müdahaleci tutumunu net bir şekilde ortaya koyduğunu ve Eş'arî düşüncesine olan tavrı ile de Hanbelîlerin Eş'arîliğe yönelik tepkisinin belirleyici rolü olduğundan söz etmiştir.

Kitabın ikinci bölümünde Hanbelîlik-Eş'arîlik ilişkisinin yaklaşık yüz elli senelik tarihi süreci ele alınmıştır. Bu bölümde iki mezhep arasındaki ilişki, iktidar olan devletlerin politikaları nazarından anlaşılmaya çalışılmıştır. Yazar, Hanbelîlik ve Eş'arîlik arasındaki ilişkiyi Büveyhiler ve Selçuklular dönemi şeklinde ayrı ayrı ele almış, Abbasî Hilafeti'nin bu devletler dönemindeki etkisinin sınırlı olduğunu ancak; iki mezhep arasındaki ilişkide önemli bir konuma sahip olduğunu belirtmiştir.

İlk olarak Büveyhiler dönemindeki Hanbelî âlimlerin Eş'arîliğe yönelik fikirleri ele alınmıştır. Özellikle iki mezhep için de erken bir dönem olan bu zaman diliminde Hanbelî âlimlerin eserlerinde Eş'arîliğe yönelik eleştirilerin fazla yer kaplamadığı yazar tarafından dile getirilmiştir. Bu dönemdeki ilk tartışmalar için İbn Batta ve İbn Mende, Âcurrî, İbn Hâmid ve Lâlekâî gibi şahısların ismi geçmektedir. Hanbelîler ile Eş'arîler arasındaki kavgayı, İbn Mende (ö. 395/1005) ve İbn Nuaym'ın (ö. 430/1038) tartışmaları daha ileriye taşımıştır. Nitekim iki âlim arasındaki tartışma, yaşadıkları bölge olan İsfahan'da mezhep müntesiplerinin karşı karşıya gelmesine yol açmıştır. Ebû Nuaym ve Eş'arîler, muhalif oldukları Hanbelîleri Kur'an ve hadislerdeki tartışma konusu olan ifadeleri sözlük anlamlarıyla kabul etmelerinden ötürü teşbih ile suçlamış, İbn Mende ve Hanbelîler de Eş'arîleri dinin özüne ve selefî inancına muhalif görüşlere sahip olanlar olarak nitelemişlerdir.

Büveyhiler dönemindeki Eş'arî âlimlerin Hanbelîliğe bakışı Bâkılânî, İbn Fûrek ve Bağdâdî gibi isimler üzerinden ele alınmıştır. Yazar burada önemli bir hususa dikkat çekmektedir. Büveyhiler'in

Bağdat'ta hâkim güç olduğu dönemde Şiiler toplumsal gücünü artırmış, fakat Sünnî gruplar içerisinde baskı gören grup Hanbelîler olmuş, Büveyhiler nazarında daha mutedil ve iktidarla uyumlu bir özellik gösteren Eş'ariliğe ise müsamaha gösterilmiştir. Eş'ariler ile Büveyhiler arasındaki bu yakın ilişki, geçmişten beri kendilerinden hoşlanmayan Hanbelîlerin öfkelerinin artmasına ve iki mezhep arasındaki ilişkinin gerilmesine neden olmuştur.

Yazar, Büveyhiler döneminde iki mezhep arasındaki ilişkiye dair bilgilerin sonraki sürece kıyasla sınırlı olduğunu, bunun en temel nedenlerinden birinin Eş'arîlerin henüz kendilerini tam anlamıyla güçlü hissetmemeleri ve Hanbelîlerin Eş'arî mezhebini açık bir şekilde karşılarına alacak kadar güçlü kabul etmemeleri olduğunu belirtmiştir. Özellikle bu dönemde Hanbelîlerin esas mücadele ettikleri grubun Şiiler olması da bu dönemdeki ilişkinin seyrinin gölgelenmesini açıklar niteliktedir.

Bölüm içerisinde ikinci olarak Selçuklular dönemindeki Hanbelîlik-Eş'arîlik ilişkisi konu edilmiştir. Selçuklular döneminde iki mezhep arasındaki ilişkinin hem dozu artmış hem de tarih kitaplarında bu ilişkiye yönelik bilgiler çoğalmıştır. Yazara göre Eş'arî düşünceye mensup önemli âlimlerin yetişmesi ve Eş'arîliğin mezhebi hüviyete kavuşması bu artışta oldukça etkili olmuştur. Özellikle 5./11. yüzyılda Eş'arîliğin oldukça güçlenmesi, bu mezhebin Hanbelîler tarafından ciddiye alınmasına neden olmuştur.

Yazar bölüm içerisinde Hanbelî gelenekte var olan Eş'arîlik eleştirisini Ebu Nasr el-Siczî, Ehvâzî, Ebû Ya'lâ, İbnü'l-Bennâ, Herevî, Ebû'l-Ferec eş-Şirâzî ve İbn Akil üzerinden ele almıştır. Ebu Nasr el-Siczî (ö. 444/1052), İbn Küllâb, Kalânîsî ve Eş'arî ortaya çıkana kadar mushaftaki harf ve seslerin ezeli olduğu konusunda ihtilaf bulunmadığını, bu isimlerin sözde Mu'tezile ile mücadele ettikleri gerekçesiyle Müslümanlar arasındaki birlikteliği bozduklarını iddia etmiştir. Eş'arîliğin sünnet bilgisi yetersiz olan, akla güvenen ve bu nedenle Mu'tezile'den daha kötü ve tehlikeli bir fırka olduğu yine bu âlim tarafından zikredilmiştir. Ehvâzî (ö. 446/1055), Eş'arî'nin Basra'da İbn Ebû Bişr adı ile tanınmasını ancak müntesipleri tarafından bu ismin kullanımından uzak durulmasını İbn Bişr'in dedesinin Yahudi kökenli olmasından kaynaklandığını dile getirmiştir.

Ehvâzî'nin toplumda bilinen ismi yerine Yahudi kökenli olduğunu iddia ettiği bir isim ile nitelendirmesi, Eş'ârî'nin sahabeye dayanan ve toplum nezdinde önemsenecek bir özelliğini göz ardı etme gayretinin bir ürünü olduğu yazar tarafından tespit edilmiştir. Herevî (ö. 481/1089) Mu'tezile ve Eş'âriliği bidat mezhep olarak görmüş ve bu mezheplere ciddi eleştiriler yöneltmiş âlimlerdendir. Eş'ârileri Müslüman olarak görmeyen Herevî, bu grubun kesmiş olduğu kurbanı helal görmemiş, Allah'ın kitabını kabul etmemeleri nedeniyle de Ehl-i Kitap kapsamında dahi değerlendirilmemeleri gerektiği görüşünü savunmuştur. Koç, Hanbelî âlimlerin, Eş'ârilere yönelik bu minvaldeki eleştirilerini, karşıtlıklarını bölüm içerisinde titizlikle incelemiştir.

Yazar Selçuklular dönemindeki Eş'ârilerin Hanbeliliğe yönelik eleştirilerini, Beyhâkî, Hâtib el-Bağdâdî, Kuşeyrî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Cüveynî, Gazzâlî ve İbnü'l-Kuşeyrî üzerinden ele almıştır. Bu dönemin dikkat çeken özelliği, Kündürî mihnesinin ardından Eş'ârilerin siyasi gücün desteğini kazanması ile fikir ve görüşlerini daha açık bir şekilde ifade etmeye başlamaları ve önceki Eş'ârî âlimlere kıyasla Hanbeliliğe yönelik eleştirilerini net olarak ifade etmeleri olmuştur.

Kuşeyrî'nin (ö.465/1072) Hanbelîlere yönelik “Kelam ilmüne ancak taklitçiler ve fasid bir mezhebi benimseyenler karşı çıkar.” ifadesini zikreden Koç, onun Hanbelî karşıtlığını içeren düşüncelerine de bölüm içerisinde yer vermiştir. Özellikle 5./11. yüzyılın sonlarına doğru Eş'ârîler, güçlerini artırarak, diğer mezheplere yönelik tavırlarını değiştirmişlerdir. Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) “Her kim İmam Ebü'l Hasan el-Eş'ârî'ye bağlı olan Ehl-i hakk'ın inandığından başka bir şeye inanırsa kafir olur.” sözü ile bu görüşe sahip olan kişilerin mühlit bir Dehrî veya vehimli bir Haşvî dışında hiçbir âlim tarafından zikredilmeyeceği görüşüne sahiptir. İbnü'l-Kuşeyrî (ö. 514/1120) de Hanbelîleri tecsime varmakla suçlamış ve akabinde iki grup arasında ciddi kavgalar yaşanmıştır.

Eş'ârîler ve Hanbelîler arasında yaşanan gerilimlere yönelik Koç, 5./11. yüzyılın sonlarına doğru iki grup müntesiplerinin tavırlarında ciddi değişiklik olduğunu tespit etmiştir. Ona göre bu zaman diliminde kendilerini güvende hisseden Eş'ârî âlimler, Hanbelîlere yönelik düşüncelerini açık ve net bir şekilde ifade etmeye ve özellikle de

öncesinde isim vermeksizin yaptıkları eleştiri tavrını değiştirerek hakaret içerikli ifadeler kullanmaya başlamışlardır. Söylemde meydana gelen değişikliğin zaman ve kişiler nezdinde tespiti önem taşımaktadır.

Kitabın üçüncü bölümünde ise Hanbelilik-Eş'ârilik ilişkisinin fikrî boyutu konu edilmiştir. Bu bölüm içerisinde iki grubun sahip olduğu tüm fikrî yapıdan ziyade ihtilafa neden olan konular üzerinde durulmuştur. Fikrî ayrılıklar, itikâdî ve fikhî konular şeklinde iki alt bölüm olarak ele alınmıştır.

Yazar, Hanbeliler ve Eş'ârilik arasındaki itikâdî konulardaki fikir ayrılıklarını te'vil problemi, Allah tasavvuru, Allah'ın sıfatları, halku'l Kur'an, imana ilişkin konular, siyaset ve imamet, dört halifeye yönelik tutum, Muaviye b. Yezid'e yönelik tutum ve ilk nimet tartışmaları başlıkları altında geniş bir muhteva ile incelemiştir. Fikhî konulardaki fikir ayrılıklarını ise namazda besmelenin açıktan okunması, ezandaki ibarelerin tekrar edilmesi, ezanda teşri uygulaması, teganni ve sabah namazında kunut dualarının okunması gibi meseleleri alt başlıklardan ziyade metin içerisinde ele almıştır.

Üçüncü bölümde özellikle itikâdî konulardaki fikrî ayrılıkların geniş bir muhtevaya sahip olması, iki grup arasındaki tartışmaların çoğunlukla itikâdî görüşlerde olduğunu göstermektedir. Yazar, Allah tasavvuru ve Allah'ın sıfatları konusundaki fikirlerin, iki ekolün sahip olduğu tevil anlayışından kaynaklandığını dile getirmiştir. Nitekim Hanbeliler ve Eş'ârilik arasındaki en önemli fikrî tartışma, Allah'ın kelam sıfatı ve halku'l Kur'an konusunda meydana gelmiştir. Bu konular üzerinden âlimler birbirlerine ağır ithamlarda bulunmuşlardır. İki grup arasında ihtilaf yaratan bir diğer konu da siyaset bahsinde olmuştur. Hz. Ali, Muaviye ve Yezid hakkında iki mezhebin farklı tutumlara sahip olduğu görülmüştür. Hanbeliler, Hz. Ali'yi diğer üç halifeden farklı bir yerde değerlendirmiş, Muaviye'ye sempati beslemişler ve bazı âlimler Yezid'e karşı olumlu görüş ve tutum sergilemişlerdir. Eş'ârilik arasında ise Hz. Ali diğer üç halifeyle aynı şekilde konumlandırılmış, onun hem siyasi hem de savaşlarda haklı olduğu belirtilmiştir.

Tüm bu değerlendirmelerin ardından yazar eserinin sonuç kısmında Hanbelilik ve Eş'ârilik için kullanılan kavramların yüzyıllara

göre nasıl bir ivme kazandığını, ekoller arasındaki seyri etkileyen olay ve olguların değerlendirilme biçimlerini zaman ve mekân bağlamı perspektifinde incelemenin ve mezhepler arasındaki ilişkinin yalnızca olaylar üzerinden değil fikrî boyutuyla ele almak gerektiğinin önemine değinmiştir. Bu bölümde yazarın genel bir özet vermeyerek, çalışmada ulaştığı tespitlere yer vermesi de önemli hususlardandır.

3./9.-5./11. yüzyıllarda Hanbelilik ve Eş'arilik arasındaki mücadelenin taraflarının önemli isimlerin görüş ve düşüncelerinin süreç içerisinde nasıl değişip dönüştüğünün dikkate alınıp incelendiği bu çalışma gerek kaynak kullanımı gerek dil ve üslup kullanımı gerekse de gelecek çalışmalar için konu ve bağlam önerisinde bulunması açılardan oldukça önemlidir. Koç, iki ekol arasındaki mücadeleyi ele alırken mezhepler tarihi alanının zaman-mekân, fikir-hadise, bağlam ilkelerine titizlikle uymuştur. Koç'un kaynaklarda hem birincil hem de ikincil kaynakları tercih ettiği, literatüre eklenen son çalışmalar dahil olmak üzere geniş bir kaynak kullanımına sahip olduğunu söylememiz mümkündür. Dil ve üslup açısından oldukça akıcı ve anlaşılır bir dile sahiptir.

Kitabın önemli özelliklerinden biri, iki mezhebi ve bu mezhebin dönemselsel tavırlarını incelerken kıyas usulünü oldukça etkili kullanmasıdır. Nitekim bir mezhebin hem iktidar hem şahıslar üzerinden diğer mezheple peş peşe kıyaslanarak ele alınması, okuyucunun zihnindeki boşlukları doldurması ve tarihî süreçteki ilişki bütünlüğünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bir bilimsel araştırmada kendisinin sınırlılıkları nedeniyle ele alamadığı mevzuları, ilgili araştırmacılar için yeni çalışma alanlarına sevk etmesi kendisinden beklenen bir durumdur. Yazarın âlimler üzerinden tahliller yaparak, araştırmanın sınırlılıkları bakımından yetersiz bilgiye sahip olunan yönleri belirtmesi ve bu alanda çalışma yapacak araştırmacılar için yeni çalışma alanı önerisinde bulunması bu beklentiyi karşılayacak niteliktedir. Hanbelî mezhebinin daha çok fikhî yönüyle ön plana çıkarıldığı çalışmalara kıyasla bu mezhebin kelimî yönünün ortaya koyulduğu araştırmaların sayısı son zamanlarda artmıştır. Koç tarafından hazırlanan bu çalışma, Hanbelî mezhebinin itikadî boyutunun varlığını pekiştirmesi ve bu mezhebin Eş'arilikle yaşadığı gerilimi dönemselsel olarak ele almasıyla İslam mezhepleri tarihi alanına katkısı büyük olmuştur.